

Nataša A. Vujisić Živković¹
Odeljenje za pedagogiju i andragogiju
Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu

UDC: 37.014.6(497.11)''1857/1881''
doi: 10.19090/ps.2019.2.199-211
Primljen: 9. 6. 2019.
Prihvaćen: 3. 12. 2019.
PREGLEDNI NAUČNI RAD

DOPRINOS ŠKOLSKOG NADZORA POVEĆANJU KVALITETA OSNOVNOŠKOLSKOG OBRAZOVANJA USRBIIII 1857-1881.²

Apstrakt

Postojanje stalnog školskog nadzora je jedan od kriterijuma na osnovu kojih procenjujemo da je prosveta u Srbiji u periodu 1857-1881. polako hvatala korak sa školstvom u evropskim zemljama. U ovom radu predstavljamo rezultate istraživanja uloge školskog nadzora u razvoju osnovnoškolskog sistema i povećanju kvaliteta obrazovanja u periodu 1857-1881.

Rad je zasnovan na analizi izveštaja školskih nadzornika kao izvora prvog reda. Takođe, poslužili smo se memoarskom i autobiografskom građom, tamo gde smo za to našli priliku i prigodno mesto.

U periodu koji smo pratili školska revizija bila je, pre svega, instrument kojim je država ostvarivala kontrolu nad radom škola i učitelja. Stečeni uvidi iz revizije bili su dragoceni za prosvetnu vlast koja je na temelju pribavljenih podataka mogla da rešava uočene probleme i projektuje buduće korake u cilju unapređivanja kvaliteta obrazovanja.

Ključne reči: školski nadzor, osnovna škola, kvalitet obrazovanja – nacionalni nivo, Srbija druge polovine 19. Veka

¹ nvujisic@f.bg.ac.rs

² Članak je nastao u okviru projekta Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije „Modeli procenjivanja i strategije unapređivanja kvaliteta obrazovanja u Srbiji” (br. 179060).

Uvod

Početke osnovnoškolskog nadzora nalazimo u postavljenju Petra Radovanovića za „vrhovnog školskog nadzornika” 1836, potom su nadzor nad osnovnim školama vršila dva „glavna školska nadzornika”, Petar Radovanović i Milovan Spasić, sve do 1857. U periodu kojim se mi bavimo školsku reviziju obavljali su jedan načelnih i četiri sekretara Ministarstva prosvete i crkvenih dela, a od 1872. ministar Stojan Novaković započeo je praksu da pored „zvaničnika” Ministarstva u školsku reviziju šalje i profesore gimnazija. Ova se praksa zadržala i uzakonjena je, doduše, u nešto drugačijoj formi, 1881.

U ovom radu bavimo se koncepcijom i organizacijom praćenja i vrednovanja rada osnovnih škola i učitelja u Kneževini Srbiji u periodu 1857–1880. u cilju sagledavanja uticaja koji su imali na podizanje kvaliteta osnovnoškolskog obrazovanja. Stalni školski nadzor uveden je *Zakonom o nadziranju škola* od 21. marta 1881. U periodu koji je prethodio zakonodavnom regulisanju stalnog školskog nadzora možemo da prepoznamo tri faze razvoja školske revizije. Prva obuhvata period 1836–1857. *Ustrojenjem osnovni škola u Knjaževstvu Srbiji* (1858) i *Preustrojenjem višeg nadzirateljstva i uprave školske*, od 22. avgusta 1857, nadzor nad osnovnim školama koncentrisan je u ruke Popečiteljstva prosvete i crkvenih dela i prenet na njegove činovnike – jednog načelnika, dva sekretara I i dva sekretara II klase. U trećoj fazi, počev od 1875, nadzor su vršili profesori gimnazija i polugimnazija, kao i Učiteljske škole i Bogoslovije. Veći broj nadzornika omogućio je da se dođe do iscrpnijih podataka o kvalitetu osnovnoškolskog obrazovanja. Istovremeno, ovo je period u kome se u Srbiji pedagogija konstituiše kao nauka, što je značajno doprinelo unapređenju osnovnoškolskog nadzora, koji sada nije imao samo kontrolnu već i savetodavnu funkciju.

Centralizacija školskog nadzora 1857-1872.

Novom organizacijom nadzora iz 1857. ukinuti su „glavni upravitelji osnovnih učilišta”, umesto kojih su funkciju nadziranja osnovnih škola preuzeli načelnik, dva sekretara I i dva sekretara II klase. Određeno je da ovi „[...] zvaničnici dejstvuju u Kancelariji Popečiteljstva prosvete i crkvenih dela, koje će četvoricu svake godine redovno, a po potrebi i vanredno, šiljati po viši i niži školski zavedenija, tako kako će svaka škola najmanje jedanput u godinu dana posećena biti, davši im nužna znanja i nastavljenija”. (*Preustrojenje višeg nadzirateljstva i uprave školske*, 1857; 61) Kneževim ukazom od 16. aprila 1858. Milovan Spasić postavljen je za načelnika Popečiteljstva prosvete i crkvenih dela, potom su za sekretare imenovani Sava Sretenović, Alimpije Vasiljević, Ljubomir Nenadović i Dimitrije Dimitrijević. (Vujsić Živković, 2017: 34) Na koje probleme su u ovoj i narednim godinama sekretari nailazili? Jedan od važnih bio je taj da sreske vlasti nisu na vreme obavestavali učitelje da će se obaviti godišnji ispit, zbog čega su se sekretari duže vreme zadržavali u jednom mestu, čekajući da se deca okupe, ali ne

samo deca, već i sveštenstvo, opštinski i sreski činovnici i roditelji. Njihovo prisustvo davalo je školi na značaju i bio je prilika da se zajednički reše uočene poteškoće u radu škole. Drugi problem je bio taj da Popečiteljstvo nadzornicima nije davalo dovoljno novca za obilazak škola, te su oni morali da koriste vlastita sredstva, o tome vode urednu evidenciju i potom traže povraćaj sredstava.

Koliko je država polagala na državni nadzor, svedoči, između ostalog, činjenica da se dug niz decenija u ovom poslu nalazio Sava Sretenović, redovni član Srpskog učenog društva. Ali, prosveta je napredovala sporim tempom. U odeljenjima je bio veliki broj učenika jer su škole uglavnom bile tzv. nepodeljene – jedan učitelj je radio u istoj učionici sa preko 80 učenika, od kojih su neki pohađali prvi, neki drugi, neki treći, a neki četvrti razred. Da bi se formiralo novo odeljenje bilo je potrebno da se zaposli još učitelja za čije plate nije bilo sredstava. Naglasimo da je većina osnovnih škola imala samo tri razreda, tek u po nekoj varoškoj školi otvaran je i četvrti razred. Uprkos nastojanjima školskih nadzornika da se ovo pitanje reši, materijalna oskudica je bila velika, a i nepoverenje u prosvetivavanje – učenici iz seoskih sredina retko su imali prilike da primene stečeno znanje i roditelji su školu videli samo kao dodatan izdatak. Okupirani vlastitom egzistencijom meštani su se oglašavali i o naredbe da se škole svake godine okreće, očiste, nabavi dovoljno drva.

Socio-ekonomski položaj učitelja bio je na niskom nivou, plate su bile male, a bez prava na penziju. S druge strane, obrazovanje učitelja takođe je bilo neregulisano, među njima su najškolaniji bili oni sa završenom bogoslovijom, koji su kratko ostajali u učiteljskom poslu – nastojali su da što pre dobiju parohiju i sklone se od ovog teškog a slabo plaćenog posla. U tom kontekstu zanimljiv je poslednji predlog nadzornika Milovana Spasića, upućen knez Milošu, o otvaranju učiteljske škole (prvi predlog podneo je još 1846). (AS, MPS-p, 1860, f. I, br. 86, No. 237) Spasićevu molbu knez Miloš uputio je dalje Popečiteljstvu na razmatranje, ali je sve na tome ostalo, o otvaranju učiteljske škole dalje se nije raspravljalo.

Da bi se povećao obuhvat dece osnovnim obrazovanjem Popečiteljstvo prosvetljenija je raspisom od 18. maja 1860. naložilo da policijske vlasti popisuju decu „stasalu za školu” i da „motre” da li su učiteljima „na obučavanje predata”. (AS, MPS-p, 1860, f. VIII, br. 1368, k. 31, No. 2009) Potom je 26. jula doneta *Naredba za osnovne srbske ženske škole*, kojom je njihovo trajanje smanjeno sa šest na pet godina, što je otvaralo nadu da će se broj ženskih osnovnih škola polako uvećati. Istovremeno je nastavni program ženskih osnovnih škola delom približen programu muških osnovnih škola, s tim što devojčice još uvek nisu slušale srpsku gramatiku i zemljopis. (Milićević, 1968: 34-35) Prema statističkim podacima koje je prikupio Spasić u školskoj 1860/61. godini bilo je 359 osnovnih škola u kojima je učilo 10484 učenika i 1595 učenica: 346 osnovnih škola bile su tzv. redovne, tri „sporedne“, a deset je bilo privatnih; od ukupnog broja škola 316 pohađali su samo dečaci, 41 devojčice, a samo su u dve škole išla deca oba pola; u osnovnim školama radilo je ukupno 246 učitelja i 42 učiteljice; dok su ženske osnovne škole bile petorazredne, bilo je samo 25 muš-

kih osnovnih škola sa četiri razreda, dok su preostale, ukupno 287, bile trirazredne. (Spasić, 1862: 297-300) Prebacivanje odgovornosti za upisivanje učenika u osnovne škole na policijske vlasti u narednom periodu, kao ni u prethodnim godinama, nije se pokazalo kao adekvatno rešenje – roditelji su i dalje o osnovnoj školi sudili na osnovu koristi koju su deca imala od obrazovanja i, naravno, gledajući na troškove koje su imali oko školovanja dece. Broj učiteljica nije rastao tempom koji bi ugrozio dominaciju učitelja: u školskoj 1869/70. bilo je 303 muških osnovnih škola sa 487 učitelja i 39 ženskih osnovnih škola sa 63 učiteljice, deset godina kasnije bilo je 558 muških osnovnih škola sa 705 učitelja i 56 ženskih osnovnih škola sa 112 učiteljica, krajem veka 936 muških osnovnih škola sa 1644 učitelja i 165 ženskih osnovnih škola sa 296 učiteljice. (Čunković, 1971: 93; 126)

Nastava je bila opterećena tzv. mehanizmom, rezultati učenja bili su slabi. Otu- da je Popečiteljstvo odaslalo raspis 20. avgusta 1860. u kome se naglašava da je iz izveštaja sa godišnjih ispita popečitelj zaključio da u osnovnim školama učitelji više nastoje da deca dobro nauče one predmete „[...] koji se napamet uče, nego da nauče do- bro čitati, pisati i računati” i da zbog toga učiteljima upućuje „najviše nastavljenije” da decu pre svega nauče „dobro pisati, čitati i računati”, dok će „zvaničnici” prilikom obi- laska škola najviše pažnje obraćati na ova osnovna znanja „svakom čoveku nuždna”. (AS, MPS-p, 1860, f. VII, br. 1087, No. 2145). Međutim, problem nije rešen sve dok 1874. iz Učiteljske škole u Kragujevcu nije izašla prva generacija školovanih učitelja.

Poseban problem bio je nedostatak udžbenika. Naime, Popečiteljstvo je sa pri- vatnim štamparima sklapalo ugovor o njihovoj prodaji. Ovi su, potom, dalje udžbenike davali na prodaju privatnim liferantima i u tim transakcijama rasla je cena udžbenika, takođe, u mnogim mestima nije bilo trgovaca od kojih bi se udžbenici nabavili, pa su učitelji morali da odlaze u sreske varoši u tu svrhu, što je dovodilo do prekida nastave. Dodajmo ovom i praksu da su učenici koji su živeli daleko od škole u njoj i spavali i ručavali ono malo proje i luka koje bi im roditelji spremili, dobijamo neveselu sliku đaka, slabo obučanih, neuhranjenih, bez udžbenika...

U 1862. godini prvi put je uvedeno da sekretari obilaze škole dva puta godiš- nje – pored revizije na kraju školske godine, kada su imali zadatak da ispituju i ocene učenike, vrednuju rad učitelja i opšte stanje u kome se nalaze osnovne škole, uvedena je „vanredna” revizija škola početkom školske godine. „Vanredna” revizija bila je od velike koristi: omogućavala je da se Ministarstvo prosvete na vreme upozna sa stanjem u osnovnim školama i da preporuči i preduzme potrebne mere u cilju rešavanja uče- nih problema.

Jedna od značajnijih tekovina kneza Mihaila u prosvetnom polju bila je angažo- vanje kompetentnih saradnika na poslu nadzora nad osnovnim školama, među kojima se posebno ističu Milan Đ. Milićević i dr Đorđe Natošević. Milićević je 1896. izabran za predsednika Srpske kraljevske akademije, a najviše državno priznanje, Orden Sve- tog Save I reda, dodeljen mu je 1901. Broj Milićevićevih dela je veliki, među njima je nemali broj pedagoških spisa: bio je pokretač i urednik časopisa „Škola”, prvog

srpskog pedagoškog časopisa koji je izlazio u Kneževini Srbiji u periodu 1868–1876, potom je 1870. objavio spis namenjen pre svega učiteljima – *Pedagogijske pouke za učitelje, roditelje i sve prijatelje narodnog obrazovanja*, a 1880. delo koje ima karakter pedagoškog romana – *Selo Zloselica i učitelj Milivije*, 1873. godine objavio je udžbenik za osnovne škole *Školica za građanska prava i dužnosti* koji je dugo vremena korišćen u osnovnim školama. Posebno su značajni Milićevićevi prevodi i prerade pedagoških dela stranih autora, kojima je srpska prosvetna javnost mogla da se upozna sa shvatanjima koja su bila aktuelna u evropskim zemljama toga vremena.

Milićevićevo učešće u prosvetnom i pedagoškom životu Srbije bilo je veoma plodnosno: radio je na uređenju školskog sistema, pripremio je 1871. nastavni plan i program za osnovne škole koji je predstavljao začetak racionalnog struktuiranja nastavnih sadržaja u skladu sa uzrasnim razvojnim sposobnostima dece, izradio metodičko uputstvo za učitelje u koje je uneo savremene principe očigledne i aktivne nastave po ugledu na Pestalocijev didaktički koncept, posvetio se podizanju nivoa pedagoškog obrazovanja učitelja učešćem u organizovanju prvih učiteljskih zborova 1868, koji su predstavljali preteču Učiteljskog udruženja osnovanog 1881, aktivno je radio na osnivanju školskih knjižnica u kojima su se sabirala pedagoška dela neophodna za podizanje pedagoške kulture učitelja. Jedna od velikih Milićevićevih zasluga bila je vera koju je imao u dr Vojislava Bakića koga je u više navrata pozivao da dođe u Kneževinu Srbiju i koji je, kao prvi Srbin doktor pedagoških nauka 1875. angažovan za profesora pedagogije na tek osnovanoj Učiteljskoj školi u Kragujevcu. (Vujisić Živković, 2012: 354) Bakićevim dolaskom srpska pedagogija dobila je novi zamah, u periodu od 1875. do njegovog penzionisanja 1905. srpska pedagogija se konstituiše kao naučna i akademska disciplina.

Spasićevo Pedagogično-metodičnog nastavljenije iz 1855. pune dve decenije bilo je osnovno uputstvo za učitelje, napredno u vreme kada je napisano, zastarelo za sedamdesete, ipak je bilo u upotrebi. Novi zakon donet je 1863. Dok su po zakonu iz 1857. učitelji prema „važnosti mesta”, veličini opštine i razredu u kome rade, bili podeljeni u šest klasa, zakonom iz 1863. uvedena je podela učitelja na deset klasa, a za svaku klasu određen je maksimalan broj učitelja i visina plate, od 115 do 295 talira godišnje. Odluku o „prevođenju” u višu klasu donosio je ministar u skladu sa praksom koja se primenjivala i u drugim državnim službama – u nižim klasama moglo je biti onoliko više učitelja koliko ih ima manje u višim klasama. (*Zakon ustrojstva osnovnih škola*, 1863: 53) Budući da je napredovanje učitelja bilo u nadležnosti ministra prosvete, učiteljima je preostajalo da se, u uslovima kada nisu bili jasno precizirani kriterijumi njihovog vrednovanja, na različite načine snalaze i „popravljaju” sliku svoga rada: tako se razvila praksa da slabije učenike ispisuju iz škole uoči dolaska sekretara Ministarstva prosvete i crkvenih dela, da pred kraj školske godine intezivnije rade sa učenicima kako bi ih za kratko vreme pripremili za godišnji ispit, da drže privatne časove učenicima iz bogatijih porodica.

U školskoj 1866/67. prvi put osnovne škole počeo je da obilazi pisar I klase Milorad Popović Šapčanin. Šapčanin (1841–1895) je dugi niz godina bio angažovan u Ministarstvu prosvete i crkvenih dela, najpre je od 16. novembra 1868. bio pisar, od 18. februara 1870. godine sekretar V, od 10. aprila 1874. sekretar IV klase, od 21. novembra 1877. godine sekretar III, od 1. oktobra 1879. sekretar II klase. (Milićević, 1901: 168) Šapčaninov spisateljski opus je veliki, u oblasti pedagoške nauke takođe je napisao i objavio značajna dela: *Poslanica učiteljima osnovnih škola* (1869), *Očigledna nastava u osnovnoj školi* (1871), *Građa za predmet vežbanja u osnovnoj školi* (1873), *Uputstvo za predavanje domovine i sveta u osnovnoj školi* (1873), *Uputstvo za predavanje srpskog jezika u osnovnoj školi* (1875). Jednako je važan Šapčaninov prevodilački rad: 1870. objavio je spis *Hajnrüh Pestalocije*, 1872. godine prevod Ditesove *Teorije pedagogije*, a 1876. prevod Ditesove *Metodike za narodne škole na istorijskoj osnovi*.

Već prvim izveštajem iz školske revizije, može se prepoznati da je Ministarstvo primanjem Šapčanina u službu dobilo savesnog i za prosvetnu struku posebno zainteresovanog i talentovanog pedagoga. Naime, u izveštaju od 12. avgusta Šapčanin je dao iscrpan pregled stanja u osnovnim školama. (AS, MPS-p, 1868, f. I, br. 11, No. 26) Obišao je 94 osnovnih škola i uspeh učenika ocenio na sledeći način: u 31 školi ocenio je da je uspeh učenika „odličan”, u 38 da je „vrlo dobar”, u 16 da je „dobar”, u 9 da je „slab”. O školskim zgradama piše da se mogu podeliti u dve grupe. U prvoj su one koje su bile sagrađene od „tvrdog materijala” i one sagrađene od „slabog materijala”, ali po novim planovima – ovakvih školskih zgrada bilo je ukupno 30 – imale su „prostrane sobe za školu” (učionicu), sobu za učenike koji su noćivali u školi, veliku kuhinju, dve do tri sobe za učitelja i još po neku prostoriju i hodnike. U drugu grupu Šapčanin je razvrstao škole koje su bile smeštne u „proste zgrade koje služe potrebi školskoj samo za vreme”, škole smeštene u zgrade koje su od vlage bile toliko oronule da je postojala opasnost da će se srušiti, koje su bile „trošne i skućene”: u Čačku, Karanovcu i Užicu škole su se nalazile u iznajmljenim „mračnim, rogobatnim i tesnim kućama”, u pramanskoj školi dimnjak je bio napola razrušen zbog čega je učionica bila „sva čađava i tamna kao u kovačnici”, u carinskoj i koviljskoj školi opštinski sud je držao sednice te su „[...] deca morala da slušaju psovku i viku razdraženih parničara i da gledaju ljude kako bivaju telesno kažnjeni”. (AS, MPS-p, 1868, f. I, br. 11, No. 26)

Šapčanin potom beleži da je naišao na „goleme neurednosti” vezane za upisivanje dece u osnovnu školu: kmetovi su zaobilazili bogate porodice kojima nisu hteli da se zamere, a iz siromašnih porodica u škole su „nagonili još slabu i nedoraslu decu”, dok su učitelji ovo prihvatili uz pozamašan poklon roditelja kojima je „kmet kroz prste gledao”. Takođe, pokazalo se da u većini škola od 20 do 50 učenika upisanih u prvi razred, u drugom ostaje manje od jedne četvrtine, a u trećem samo nekoliko ili ni jedan.

Uspeh u elementarnom opismenjavanju, čitanju i pisanju, Šapčanin je ocenio kao nezadovoljavajući. Piše o tome kako učenici čitaju „na izust”, po sećanju, a kada im se zada da čitaju nepoznat tekst onda „šuškaju i zapinju u čitanju da je to van sva-

kog znanja”. Učitelji su, dakle, imali samo privid o znanju učenika – talentovaniji učenici su zapravo napamet učili tekstove koje su iznova više puta čitali. Da bi se postigao bolji uspeh u čitanju Šapčanin je predložio da se naloži učiteljima da jednom nedeljno učenicima zadaju da čitaju tekstove iz knjiga koje nisu propisane programom da bi samostalno vežbala čitanje. A kada je reč o učenju pisanja beleži da je stari pravopis u mnogim osnovnim školama još uvek u upotrebi, dok se u gimnazijama i na Velikoj školi pretežno koristio novi. O ovome piše: „Borba za pravopis prestala je davno. Najnovija ortografija zbog njezina savršenstva dobila je uza se sve racionalne kritike. Uzmite samo koliko prostote i savršenstva leži u pravilu da jezik ima samo onoliko pismena koliko i glasova i da samo onaj glas valja zabeležiti koji se čuje i nikoji drugi. [...] Treba dakle predložiti Školskoj komisiji da odluči koji bi od oba pravopisa valjalo usvojiti kao praktičniji, pa za koji se većina izrazi da se zavede u svim školama [...]”. Jednako je postojao i problem sa učiteljima bogoslovima koji su koristili crkvenoslovenski jezik u nastavi, a ne narodni govor. (AS, MPS-p, 1868, f. I, br. 11, No. 26)

I o nastavi prirodnih nauka Šapčanin je dao negativan sud: piše kako u školama nedostaju učila, te su tako, na primer, deca znala da je lav veći od guštera, ali nisu znala da je som riba. Zato predlaže da se za sve osnovne škole obezbede „zoologijski” i „botanički” atlas, kao i „prirodopisne karte”, da učitelji jednom nedeljno učenicima pokazuju slike biljaka i životinja koje se često spominju u čitankama ili u svakodnevnom govoru i da ih uz pomoć ovih učila „neposredno i očigledno” obučavaju sadržajima iz oblasti prirodnih nauka. O školskoj higijeni i ličnoj higijeni učenika Šapčanin takođe piše veoma kritično: našao je mnogo „nečistote” u učionicama i mnogo „[...] neumivene, neočešljane, neošićene, krstavice, preko svake mere šugave dece“. Budući da su mu učitelji govorili da oni ne misle da je čistoća školske zgrade i lična higijena učenika njihova briga, Šapčanin je predložio da ministar uputi raspis učiteljima o tome da „[...] svakojako paze na čistotu i red jer ovo dvoje najglavniji su uslovi za život civilizovanog sveta”. (AS, MPS-p, 1868, f. I, br. 11, No. 26)

Izveštaj o osnovnim školama koje je obišao Šapčanin je završio predlogom da se otvori „pedagogijska škola” koja bi spremala kvalifikovane učitelje: „U nas za sada ima učitelja svake vrste i ti jedva mogu da pristanu za vaspitanike male dece koja im se povere. Bogoslovi su nam još jedini kod kojih sa nekim pouzdanjem računamo na povoljan uspeh – pa se i tu češće prevarimo, jer ni kod njih ne nalazimo baš tako sjajne uspehe. Metod im je češće slabiji nego kod onih koji su sa omanjom naukom došli do učiteljstva, izoštrivši svoj način predavanja dugogodišnjom praktikom. I umesto što se dopušta nespремnima da se obuče praktikom u samim školama – bolje ih je spremiti u naročitoj školi koja bi u sebi obuhvatala sve one lakoće i veštine u obuci dece koje je godinama pribirana i okušavana tolikim kapacitetima u pedagogiji”. A da bi se u međuvremenu, dok se ne otvori „pedagogijska škola”, učitelji pomogli u samousavršavanju, Šapčanin ponavlja zahtev da se ustanove biblioteke u kojima bi se sabirala pedagoška dela objavljena u „prosvetnijim državama”. (AS, MPS-p, 1868, f. I, br. 11, No. 26)

Na poziv kneza Mihaila Obrenovića avgusta 1867. u Kneževinu Srbiju za referenta Ministarstva prosvete i crkvenih dela došao je dr Đorđe Natošević (1821–1887). Ugovor o angažovanju potpisao je 13. septembra. (AS, MPS-p, 1868, f. V, br. 958, No. 2390) Iako lekar po obrazovanju Natošević je životni vek proveo baveći se prosvetnim pitanjima: 1857. prihvatio je mesto direktora Novosadske gimnazije i nadzornika srpskih škola u Austrougarskoj. Na ovoj dužnosti ostao je do 1861. Kao nadzornik Natošević je, upoznavši se sa prilikama u srpskim osnovnim školama, osnovni uzrok slabog kvaliteta nastavnog rada prepoznao u nedovoljnom pedagoškom obrazovanju učitelja, zbog čega je počeo da organizuje tečajeve za stručno usavršavanje učitelja širom Vojvodine. (Varađanin, 1921: 16-17) Istovremeno je, godine 1858, pokrenuo „Školski list”, prvi srpski pedagoški časopis, koji je osmislio kao list putem koga učitelji mogu da se upoznaju sa, za to vreme savremenim pedagoškim idejama, dobiju praktična uputstva kako da realizuju nastavu iz pojedinih nastavnih predmeta; pored toga, „Školski list” je objavljivao i članke udžbeničkog tipa, koje su učitelji mogli da koriste u nastavi – zanimljive zadatke iz matematike, narodne i umetničke pripovetke, pesme... Natoševićev doprinos podizanju nivoa pedagoškog obrazovanja učitelja i učiteljica je višestruk: 1866. godine pokrenuo je seminar za obrazovanje učiteljica pri Učiteljskoj školi u Somboru – reč je o prvom organizovanom obliku obrazovanja učiteljica u Srba, takođe, njegovom zaslugom Učiteljska škola u Somboru prerasla je u tzv. višu učiteljsku školu, a njeno trajanje produženo sa dve na tri godine i otvorena je još jedna, tzv. niža (dvogodišnja) učiteljska škola u Pakracu, a 1875. godine učiteljska škola u Karlovcu. (Makarić, 1978: 81-241) Kao pedagog Natošević se istakao priručnicima za učitelje u kojima je razradio metode nastave za sve nastavne predmete u osnovnoj školi. Osnovni pedagoški princip na kome je insistirao bio je princip očiglednosti. Kao školski inspektor brzo je uočio da je ključan problem u nastavi primena neadekvatnih metodičkih postupaka koji su ciljali samo na to da učenici zapamte učiteljevo predavanje. Natošević, umesto učenja ponaljanjem reči, traži da se u nastavi polazi od predznanja i iskustva učenika, da učitelj koristi očigledna nastavna sredstva, organizuje nastavu polazeći od lakšeg ka težem, od posebnog ka opštem, od konkretnog ka apstraktnom. Za potrebe obrazovanja učitelja 1857. objavio je *Kratko uputstvo za serbske narodne učitelje* (drugo dopunjeno izdanje izašlo je 1861), a potom je 1858. izašao i njegov drugi priručnik, pod naslovom *Uputstvo za predavanje bukvarski nauka učiteljima narodnih učilišta u Austrijskom carstvu*. U ovim priručnicima izneo je svoja pedagoška, didaktička i metodička shvatanja koja su predstavljala teorijsku osnovu reforme nastave u srpskim školama u Habzburškoj monarhiji početkom druge polovine XIX veka. (Dostanić, 1978)

Za srpsku prosvetu od izuzetnog je značaja Natoševićev *Bukvar* koji je pripremio 1867. po nalogu Ministarstva prosvete i crkvenih dela Kneževine Srbije. Zanimljivo je da ovaj udžbenik nije prosleđen Školskoj komisiji na ocenu, ali ga je ona ipak pregledala i iznela pozitivan sud. (AS, MPS-p, 1867, f. VI, br. 110, No. 270) Budući da je novi *Bukvar* bio sastavljen po glasovnom metodu, Školska komisija je predložila

da se jedan broj boljih učitelja obuči kako da ga koristi, posebno zbog toga što je on omogućavao da se deca u isto vreme poučavaju i u čitanju i u pisanju, a da se ostalim učiteljima dozvoli da pokušaju sami da ga koriste, svaki prema svom predznanju i veštini u obučavanju dece osnovnoj pismenosti. Natoševićev *Bukvar* izašao je 1870. sa uputstvom za učitelje, iste godine izašla je i njegova *Čitanka za prvi razred osnovne škole*, a 1872. *Čitanka za drugi razred osnovne škole*. U međuvremenu je, 12. marta 1868, donet zakon kojim je uveden Vukov pravopis u srpske škole i time značajno olakšalo elementarno opismenjavanje učenika. Natoševićev bukvar i čitanke pomogli su učiteljima da, primenjujući glasovnu metodu, umesto metodu sricanja slova po njihovim imenima, postignu znatno bolje rezultate u nastavi početnog čitanja i u tom smislu predstavljaju prekretnicu u razvoju srpskih udžbenika – označili su konačnu pobedu Vukovog pravopisa zasnovanog na principu „piši kako govoriš, čitaj kako je napisano”.

Natoševićevi izveštaji iz revizije osnovnih škola naglašeno su kritični: školske zgrade su male i neuslovne, učiteljski stanovi nalikuju tamnicama, deca su u dronjcima i pocepanim košuljama, puna vašaka i šugava, učitelji ne znaju osnovna pedagoška načela, zato dominira učenje napamet... Ovi su izveštaji razmatrani u Popečiteljstvu prosvete i Natoševićev ugovor nije obnovljen. Ali ostali su kao svedočanstvo o stanju u osnovnim školama u Srbiji krajem sedamdesetih godina 19. veka. (Vujisić Živković, 2015)

Već ministar Matić pokreće inicijativu o osnivanju školskih knjižnica i učiteljskih zborova, iz kojih će kasnije nastati Učiteljsko udruženje. Sam školski nadzor sve više dobija instruktivni karakter. Na primer, Šapčanin je okupljao učitelje iz više škola i sa njima razgovarao o važnijim pitanjima vezanim za nastavni rad. I ovde je, najpre, od učitelja tražio da opišu na koji način oni rade u nekom nastavnom predmetu i „prema tome udešavao program svojemu govoru iz metodike”. Teme o kojima je držao predavanja učiteljima bile su različite: o dužnostima, osobinama ličnosti i ponašanju učitelja u školi i zajednici, o metodama rada u pojedinim nastavnim predmetima, o prilagođavanju metoda i sadržaja rada uzrasnim sposobnostima dece. (AS, MPS-p, 1870, f. I, br. 32, No. 68)

Počeci stalnog školskog nadzora 1875–1880. godine

Sredinom sedamdesetih godina XIX veka došlo je do prvih značajnijih promena u karakteru školskog nadzora. Naime, pored sekretara Ministarstva prosvete i crkvenih dela, ministar Stojan Novaković je 1875. u nadzor poslao profesore srednjih škola koje je postavio za svoje izaslanike. Ovaj model nadzora, iako nije bio zakonski definisan do 1881. godine, zadržala je većina ministara nakon Novakovića. Novaković je za izaslanike odredio sekretare Milićevića, Pecića, Šapčanina i pisara Ministarstva prosvete B. Jovanovića, a pored njih još i direktore i profesore gimnazijam i nižih gimnazija. (Jovanović, 1878; 76)

Po podacima iz 1873. od ukupno 525 učitelja gotovo jedna trećina (173) imala je završenu bogosloviju, a drugu trećinu najobrazovanijih činili su učitelji sa završenom nižom gimnazijom, njih 188. U muškim osnovnim školama radilo je 23 učiteljica, u ženskim 41 i sve su imale završenu Višu žensku školu. Kako su učitelji i učiteljice ocenjeni? Ocenu „odlično” dobilo je 67 učitelja i učiteljica, ocenu „vrlo dobro” 122, ocenu „dobro” 230, ocenu „priločno” 80, ocenu „slabo” 33, ocenu „rđavo” tri, a 109 učitelja i učiteljica bilo je neocenjeno. Raspoložemo i sa iscrpnim izveštajem sekretara Pecića i Šapčanina koji je Državna štamparija objavila u vidu zasebnog separata. (*Izveštaj o stanju osnovnih škola u Srbiji 1875*) Sekretari su u izveštaju dali i svoju ocenu „duševnih vrlina” učenika, pišu: „Tako se ne opaža na deci živost, okretnost, ponositost, oduševljenost, veselost, milokrvnost [...], i uopšte sve ono što je osnova uzajamnom poštovanju, prijateljstvu, društvu, otačastvoljblju [...]. Bez ovih vrlina vaspitanje je sasma jednostrano. Znanje koje iznesu učenici iz škola više bi mogli upotrebiti na blago svoje i svojih bližnjih [...]. Mi nalazimo da je uzrok ovom nemilom pojavu u učiteljima samim, jer i oni, s neznatnim izuzetkom, podležu ovim nedostacima; a ovo nije sa njihove lične krivice, no sa naših školskih i društvenih mahna, koje su na njih morale jako uplvisati”. (Isto, 20)

Pecić je kao sekretar Ministarstva prosvete i crkvenih poslova 1879. obišao osnovne škole u Smederevskom, Kragujevačkom i Kruševačkom okrugu. (Pecić, 1880: 16) Svoj izveštaj osmislio je kao odgovor na pitanje „kakva nam je nauka, kakvo nam je vaspitanje”. A odgovor na ovo pitanje, po Pecićevoj oceni, zavisi od toga kakvi su nam učitelji. Učitelje koje je obišao podelio je po sposobnosti u nekoliko „kola”. Prvu grupu čine učitelji „koji predaju sa razumevanjem”; drugu grupu čine bogoslovi i jedan mali broj učiteljica koje su završile Višu žensku školu – napredak njihovih učenaka je „dobar”, ali je postignut učenjem napamet, ponavljanjem, „preteranim mehanizmom” u nastavi; u treću grupu Pecić je razvrstao učiteljice sa završenom Višom ženskom školom koje su „[...] do zla Boga spletene i vezane, nedosetljive, ni malo voljne da same prionu za ručne knjige o nastavi školskoj, ili da potraže saveta i uputstava od svojih boljih drugova [...]”, i za koje predlaže da se upute na tzv. praktična predavanja na kojima bi se dodatno obučavale; u četvrtoj su grupi učitelji među kojima je „više pleve no ma kakva čista zrna”, za koje predlaže da se upute da polažu učiteljski ispit i da ukoliko se pokažu nesposobnim otpuste, jer „[...] otpuštanjem ovakvih neradnika ostane li koja škola prazna, bolje je neka je i prazna, dok se za nju nađe valjan školski radnik”. (Isto, 16-17)

Novim zakonom od 14. januara 1881. Ministarstvo je dobilo jedno pomoćno telo, Glavni prosvetni savet, koji je imao zadatak da ministru daje „[...] razložno mišljenje o svim pitanjima i predmetima, što bi mu se zakonom, ili naročitim ministrovim aktom na razmatranje, izradu, izveštaj ili ocenu označilo”. Ovo je značilo i temeljnu reorganizaciju školskog nadzora, odnosno uvođenje stalnog školskog nadzora sa dominantno instruktivnom funkcijom.

Zaključak

U periodu koji smo pratili osnovnoškolski nadzor imao je dominantno kontrolnu funkciju – obezbeđivao je kakav takav red u radu osnovnih škola i učitelja. Pa i takav, odigrao je važnu ulogu u unapređivanju osnovnoškolskog obrazovanja, delimično zahvaljujući ličnostima koje su ga obavljale. Posao Save Sretenović, Milovana Spasića, Milana Đ. Milićevića, Milorada Popovića Šapčanina, Josifa Pecića bio je povezan s brojnim problemima. Neprosvećeno stanovništvo trebalo je uveriti u neophodnost opismenjavanja i potrebu za osnovnim školama, nekim učiteljima pružiti pedagoško obrazovanje. U ovom poslu pokazali su se kao iskreni pregaoci, radili su čak nezavisno od prosvetnih vlasti, oslanjajući se na svoje bogato iskustvo i pedagoško znanje koje su stekli neumornim pisanjem, prevodenjem stranih dela, članaka. Tek sa uvođenjem stalnog školskog nadzora stvoreni su uslovi da on pored upravne ima i dominantno instrukcioni karakter. Tako da period do početka osamdesetih godina 19. veka u Srbiji možemo posmatrati kao začetak u konstituisanju ovako važne službe.

Nataša A. Vujisić Živković

CONTRIBUTION OF SCHOOL SUPERVISION TO THE INCREASE OF THE QUALITY OF PRIMARY SCHOOL EDUCATION IN SERBIA 1857-1881

Abstract

The existence of continuous school supervision is one of the estimated criteria that education in Serbia was slowly catching up with education in European countries over the period 1857-1881. The paper deals with the results of the study of the role of school supervision in the development of primary school system and improvement of the quality of education over the period 1857-1881.

The paper is based on the analysis of the reports of school superintendents as first-line sources. In addition, memoir and autobiographical materials were used where it was possible and convenient.

In the investigated period the school audit was the first and foremost instrument by which the state exercised control over the work of schools and teachers. The lessons learned from the audit were valuable to the education authority, which, on the basis of the information obtained, was able to solve the problems identified and to design future steps to improve the quality of education.

Keywords: school supervision, primary school, quality of education - national level, Serbia of the second half of the 19th century

Izvori

- AS, MPS-p, 1860, f. I, br. 86, No. 237. G. Milovan Spasić predlaže Njegovoj Svetlosti da se zavede Pedagogičeska škola, Beograd, 16. januar 1860.
- AS, MPS-p, 1860, f. VIII, br. 1368, k. 31, No. 2009. Raspis na sve policijske vlasti da se deca za školu popisuju i učiteljima na obrazovanje dovedu, Beograd, 18. maj 1860.
- AS, MPS-p, 1860, f. VIII, br. 1259, k. 32, No. 1503. Raspis Popečiteljstva da se drže ispiti nad decom koja se uče u osnovnim školama, Beograd, 30. maj 1860.
- AS, MPS-p, 1860, f. VII, br. 1087, No. 2145. Raspis na sva načelničestva da učiteljima i učiteljicama preporuče na to da dobro uče čitati, pisati i računati, Beograd, 20. avgust 1860.
- AS, MPS-p, 1867, f. VI, br. 110, No. 270. Školska komisija pregledala je Bukvar, Beograd, 24. januar 1867.
- AS, MPS-p, 1868, f. I, br. 11, No. 26. Izvestije pisara I klase g. Milorada P. Šapčanina o osnovnim školama u Šabačkom, Podrinskom, Užičkom, Čačanskom, Rudničkom i Gurgusovačkom okružju, Beograd, 12. avgust 1867.
- AS, MPS-p, 1868, f. V, br. 958, No. 2390. Ugovor o postavljenju g. Đorđa Natoševića na mesto školskog referenta, Beograd, 13. septembar 1867.
- AS, MPS-p, 1870, f. I, br. 32, No. 68. Izvestije g. Milorada Popovića Šapčanina o školama koje je u septembru mesecu 1869. godine posetio, Beograd, 24. decembar 1869.
- Izveštaj o stanju osnovnih škola u Srbiji 1875. podneseni ministru prosvete i crkvenih dela od Josifa Pecića i Milorada Popovića Šapčanina sekretara Ministarstva prosvete i crkv. dela.* Beograd: Državna štamparija, 1875.
- Jovanović, B. (1878). *Statistika nastave u Kneževini Srbiji za 1873/74. godinu.* Beograd: Državna štamparija.
- Milićević, Đ. M. (1901). *Dodatak pomeniku.* Beograd: Srpska kraljevska štamparija.
- Pecić, J. (1880). Izveštaj g. Josifa Pecića, sekretara Ministarstva prosvete i crkvenih poslova od 6. jula 1879. godine. *Prosvetni glasnik*, I(1), 16-22.
- Preustroenije višeg nadzirateljstva i uprave školske, 22. avgust, 1857. U *Sbornik zakona i uredaba i uredbeni ukaza u Knjažestvu Srbskom od početka do konca 1857*, br. X (str. 59-61). Beograd: Knjigopečatnja Knjažestva Srbskog.
- Spasić, M. (1862). Državopisni podaci školskih zavedenija u Knjažestvu Srbskom od 1856/7. do 1860/1. godine školske. *Glasnik Društva srbske slovesnosti*, sv. XIV, 297-300.
- Ustroenije osnovni škola u Knjažestvu Srbiji (1858). U *Sbornik zakona i uredaba i uredbeni ukaza u Knjažestvu Srbskom od početka do konca 1857*, br. X (str. 61-57). Beograd: Knjigopečatnja Knjažestva Srbskog.

Zakon ustrojstva osnovnih škola, 11. septembar 1863. U: *Zbornik zakona i uredba izdani u Knežestvu Srbiji od početka do kraja 1863. godine* (str. 45-72). Beograd: Državna štamparija.

Zakon o uređenju Ministarstva prosvete i crkvenih dela. U J. Pecić (prir.) (1887). *Prosvetni zbornik zakona i naredaba* (str. 27-42). Beograd: Kraljevsko-srpska državna štamparija.

Literatura

Dostanić, R. (1987). *Natoševićeva reforma škola*. Novi Sad: SPD Vojvodine.

Makarić, R. (1978). U čitajlska škola u drugoj polovini 19. veka i početkom 20. veka. U R. Makarić i S. Vasiljević (u red.), *200 godina obrazovanja učitelja u Somboru (1778–1978)* (str. 81–241). Sombor.

Mitrović i K. Ovesni (u red.), *Posebna pitanja kvaliteta obrazovanja* (str. 353–372). Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta univerziteta u Beogradu.

Ćunković, S. (1971). *Škole u Srbiji u 19. veku*. Beograd: Pedagoški muzej.

Varađanin, A. (1921): *Stogodišnjica dr. Đorđa Natoševića*. Novi Sad.

Vujisić-Živković, N. (2017). *Skidanje čađi: slika osnovnih škola u Kneževini Srbiji 1857-1880. godine u izveštajima školskih nadzornika*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju.

Vujisić-Živković, N. (2015). Dr Đorđe Natošević u reviziji osnovnih škola u Kneževini Srbiji. *Nastava i vaspitanje*, 64(4), 823-835.

Vujisić Živković, N. (2012). Dnevници Vojislava Bakića kao izvor za srpsku pedagošku historiografiju: refleksije za proučavanje kvaliteta obrazovanja. U N. Vujisić Živković, M.